

ББК 74.03(4УКР)
М 59

ЗМІСТ

Вступ	3
Предтечі	11
Шляхами велелюдними. Перші гуманісти	31
Братські школи. Острозька школа-колегіум	49
Петро Могила і Київський колегіум	71
У молосі війни та руїни	93
Києво-Могилянська академія	131
“Бабське століття”	131
На піднесенні	147
По похилій площині	176
Матеріальне становище. Професорські корпорації	199
Студентські конгрегації. Диспути. Бібліотека	213
Бурси-гуртожитки	229
Українські ваганти. “Мандрівні дяки”	240
Відплив розумів. Міжнародні зв’язки	261
Висновки	281

Василь Микитась.

М 59 Давньоукраїнські студенти і професори. [текст] / Василь Микитась. –
Київ: Центр учбової літератури, 2020. – 288 с.

ISBN 978-611-01-1768-5

Відомий український вчений цікаво розповідає про найдавніших українських студентів і професорів, про їх сповнене труднощів і романтики життя та навчання у вітчизняних братських школах, колегіумах, славетній Києво-Могилянській академії, про їх мандри за знаннями ще у XV -XVI ст. до західноєвропейських університетів. Духовна спадщина давніх українських студентів і професорів, їх творчість українською і латинською мовами, їх основоположна роль у розвитку освіти і науки всього східного (а в окремих випадках - і західного) слов'янства є гордістю нашого національного минулого, ще мало знаного сьогодні.

Книга розрахована на масового читача.

ББК 74.03(4УКР)

ISBN 978-611-01-1768-5

© «Центр учбової літератури», 2020.

постало з новою силою. На вимогу громадськості при Академії наук України та виконкомі Київської міської Ради народних депутатів було створено спеціальну комісію, яка дійшла висновку про відновлення Києво-Могилянської академії як вищого навчального закладу європейського рівня. Таке рішення одностайно підтримали наукові та освітянські установи, форуми інтелігенції, значна частина українського студентства і професури.

19 вересня 1991 р. Верховна Рада України видає розпорядження, в якому зазначає, що з метою виховання високоосвічених кадрів для управління державою та репрезентації України на міжнародній арені є потреба відновити діяльність Києво-Могилянської академії в місті Києві на її історичній території як незалежного вищого навчального закладу. В жовтні того самого року відбулась репрезентація відновленої академії, а наступного 1992 року — урочисте освячення закладу під назвою Університет “Києво-Могилянська академія”. Її ректорат запропонував нову модель вищої освіти на базі трьох факультетів: гуманітарного (культурологія, філософія, релігієзнавство), суспільних (соціологія, економіка, історія, політологія і державне управління) та природничих наук (фізика, біологія, екологія). Згодом передбачено розширення спеціальностей.

На 1992 — 1993 навчальний рік Університет “Києво-Могилянська академія” набрав перших 200 студентів і певну кількість професури; його ректором став кандидат педагогічних і доктор філологічних наук В.Брюховецький — ініціатор і організатор відновлення закладу. Відбулися врочистий похід студентства до Покровської церкви, збудованої за проектом вихованця академії І.Григоровича-Барського, символічне запалення лампади Знань, стилізовані під давнину театральні дійства з відображенням основних віх навчального закладу, відновлення громадської благодійної установи — Києво-Могилянського братства з посильним матеріальним внеском. Першими братчиками стали президент України Л.Кравчук, ректор академії В.Брюховецький та ін.

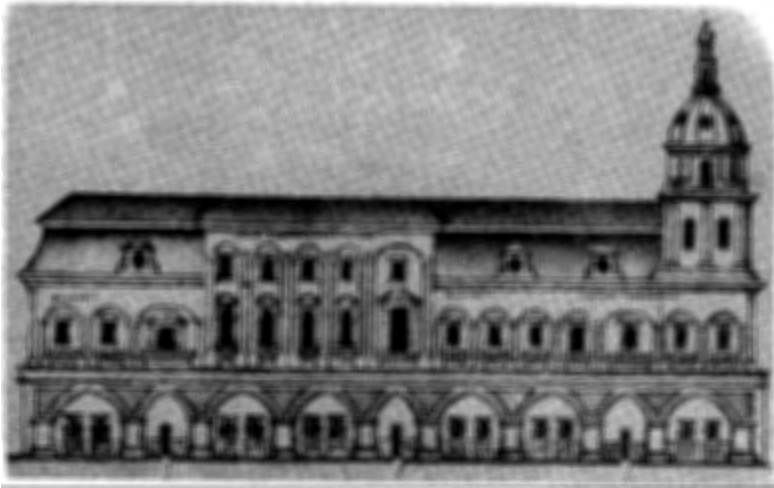
Новоприйняті студенти поклялися продовжувати традиції славетної альма-матер, опановувати здобутки світової культури і науки, пронести через усе життя любов до рідної землі, високі ідеали гуманізму і демократії. Після 175-літньої вимушеної перерви Києво-Могилянська академія знову продовжує свою подвижницьку діяльність у нових умовах вільної і суверенної України, тепер уже як міжнародний незалежний університет.

ВСТУП

Могутній спалах українського національного відродження, зростання синівської уваги до історичної спадщини, до набутого століттями духовного багатства, вся історична пам'ять — благородне знамення кінця ХХ століття. Повертаються із забуття сотні й тисячі історичних фактів, подій, імен видатних осіб, напівзабутих творів історії та красного мистецтва. Поступово, як після затяжної хвороби, набирають сили у правдивому показі нашої минувшини донедавна заідеологізовані гуманітарні науки. Звертаючись до неспростованих історичних писаних джерел, учені дошукують істини, розкуто розмірковують над здобутим фактажем, вносять суттєві корективи у висвітлення як історії вітчизни взагалі, так і її матеріальної та духовної культури.

Свого часу академік М.Ф.Сумцов писав, що дослідникові доводиться старанно вибірувати різноманітні обривки і відламки минулого, уважно їх зіставляти, порівнювати, зігрівати мертві старожитності своїм чуттям, шукати підтримку у своєму власному, дисциплінованому науковому уявленні й інтелектуально відновлювати те, про що свідчать документальні пам'ятки, й на основі давніх актів, продуманих і пережитих, відтворювати відповідну дійсності картину минулого життя або ж викладати факти в їхньому послідовному органічному зв'язку.

Це стосується і скрупульозного дослідження історії становлення українського шкільництва, вищої освіти, сту-

Давній корпус академії. 1730-1740 рр.

дентства і професури в Україні та тернистого шляху Києво-Могилянської академії від початку її заснування до кінця XVIII ст. Не можна сказати, що ця проблема не цікавила вчених, що вони не торкалися її як у спеціальних розвідках, так і принагідно висвітлюючи ті або інші її сторони. Все залежало від мети й доступності джерел, уміння їх аналізувати.

Чи не перші скупі відомості про академію подали київський митрополит Євгеній (Болховитинов) у "Описании Киево-Софийского собора" (К., 1825) та вихованець академії, згодом московський митрополит Макарій (Булгаков) у книзі "История Киевской духовной академии" (Спб., 1843). Зрозуміла річ, їх здебільшого цікавила участь київської митрополії та консисторії у справах академії, особливо, коли вона стала духовною. Подібний характер мають і великі праці С.Т.Голубева "Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования" (том 1. — К., 1883; том 2. — К., 1898).

Набагато конкретніший фактичний матеріал містила монографія вихованця, а згодом професора академії В.І.Аскоченського "Киев с древнейшим его училищем академией" (К., 1856). Вона спонукала інших вихованців-авторів до написання праць про академію за її окремими

У роки дикого розгулу валуїщини, коли все українське топталось, коли заборонялося вживати навіть слово "Україна" і все пов'язане з нею, М.І.Петров друкує свої капітальні праці з тенденційно підкресленою назвою "Київська художня література XVIII ст., переважно драматична" (1882, друге видання — "Нариси з історії української літератури XVII — XVIII ст.", 1911) та "Нариси української літератури XIX століття" (1884). Названі праці були одними з перших в українському літературознавстві, отримали не тільки заслужені нагороди, а й позитивну оцінку українських вчених М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Дашкевича, І.Франка, М.Сумцова та ін. М.І.Петров виховав цілу плеяду вчених — дослідників історії академії, зокрема професорів Д.Вишневецького, В.Серебренникова, Ф.Титова.

Духовну академію (1819 — 1920) у різний час скінчили співак і композитор С.Гулак-Артемівський, диригент-музикант О.Кошиць, композитор П.Козицький, економіст академік К.Воблий та інші вчені, які публікували свої праці в періодичному виданні "Труды Киевской духовной академии" (1860 — 1919).

Із падінням Києво-Могилянської академії як світського закладу центр наукової і навчальної роботи переходить у нововідкриті університети: Харківський (з 1805 р.), Київський (з 1834 р.), Одеський (з 1865 р.). У другій половині XIX ст. набирають сили Львівський і Чернівецький університети, Ніжинська гімназія вищих наук (з 1820 р.) та Колегія Павла Галагана (з 1871 р.), де навчалися, викладали і звідки вийшли видатні вчені, письменники, освітні та культурні діячі світового значення.

1920 р. зі встановленням радянської влади було ліквідовано і духовну академію. Студентів і професорів її розігнали, а давні будівлі, за винятком одного корпусу, де був розташований філіал центральної бібліотеки АН України, використовували різні установи, часто далеко від науки і культури, як наприклад, Київське військово-морське училище. На подвір'ї колишньої академії воно влаштувало плац для стрійової підготовки та казарми для курсантів, щоправда старі будівлі комплексу все ж утримувало в належному порядку.

Впродовж майже двох століть серед української передової громадськості жевріла думка про відновлення славетного першого вищого учбового закладу всієї Східної Європи. З розпадом колишнього Радянського Союзу це актуальне питання

му народові, а великоруському урядові і його державним планам”¹.

Зі своєї власної практики письменник свідчив, що тогочасні студенти вже небагато виносили з академії, їх “не ворушила” суха офіційна наука, натомість вони шукали, хай і не всі, прогресивну літературу, що “заходила в академію збоку”, протестували проти засилля тупих псевдовчених-кар’єристів. Можна зрозуміти І.Нечуя-Левицького, всю його, за словами академіка О.І.Білецького, “гіркоту й жовч з приводу гноблення народів Росії царизмом”, — та зненависть письменника до великодержавників-воздвиженських — прототипів тих “чорносотенних київських професорів, які особливо розплодилися на кінець XIX і початок XX століття”. А назва роману “Хмари”, чи, в другій редакції, “Чорні хмари”, була виразно алегоричною як “символ національного гноблення, символ усіх темних сил, які намагаються денационалізувати українську молодь, відірвати її від рідного народу, перетворити на прислужників російського царизму, душителей української культури”². Правда, представники передової української молоді розпочинали тоді виказувати “свої ідеї” тим, що рядилися у чорні свитки, вишивані сорочки, царовари, широкі, як Чорне море, співали народні пісні, багато говорили про “неньку Україну” і дещо робили для її відродження.

Звичайно, були в академії не тільки туподумні корисливі посланці з центральних земель імперії, а й чесні, високопорядні люди, такі як однокурсник І.Нечуя-Левицького з Костромської губернії М.І.Петров. Він також не пішов по церковній лінії, а став учителем словесності Волинської семінарії, а потім професором теорії словесності, російської і зарубіжної літератур Київської духовної академії, членом-кореспондентом Петроградської Академії наук (з 1914 р.), першим академіком України (з 1918 р.). Дослідник давньої і нової української літератури, історик, славіст, етнограф, археограф, автор великої кількості наукових праць, й передусім з історії Києво-Могилянської академії, в яких намагався неупереджено і об’єктивно дослідити як злеті рідного вузу, так і поступове його падіння за “освіченого деспотизму” Катерини II, все своє життя присвятив виключно Україні та її культурі.

¹ Нечуй-Левицький І. Хмари. — С. 343.

² Білецький О. Іван Семенович Левицький (Нечуй) // Там само. — Передмова. — С. 34.

періодами, щоб можна було докладніше висвітлити чимало нових фактів її різнобічного життя, виправити допущені попередниками помилки й спростувати окремі твердження або полемічні судження попередників. *Ідеться про такі праці, як “История Киевской духовной академии. Домогилынский период”* (К., 1886) та “Киево-Могилянская коллегия при жизни своего fundатора киевского митрополита Петра Могилы” (К., 1890) того самого С.Т.Голубева; “Киевская академия во второй половине XVII в.” (К., 1895) та “Киевская академия в гетманство Кирилла Разумовского” (К., 1905) М.І.Петрова; “Киевская академия в первой половине XVIII в.” (К., 1903) Д.Вишневецького; “Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г.” (К., 1896 — 1897) В.Серебренникова тощо. Над історією Київської академії працював її вихованець і професор церковної історії Ф.І.Титов, книжку якого “Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — поч. XIX в.” пощастило врятувати і видати у 1924 р. із 180 рідкісними фотоілюстраціями академіку А.Ю.Кримському.

До 300-річчя Києво-Могилянської академії велику археографічну роботу провів професор кафедри теорії словесності М.І.Петров, видавши 1904 — 1907 рр. п’ять томів “Актов и документов, относящихся к истории Киевской академии”. Знавець латинської, грецької, польської й інших мов, він наново прочитав давні рукописні й друковані документи, виправив допущені попередниками помилки, дав дослідникам достовірний архівний матеріал. М.І.Петров, як і інші вчені, надрукував також кілька статей, які мають цінне пізнавальне значення.

Пізніше про Києво-Могилянську академію згадували здебільшого у загальних рисах і в загальних працях, вдаючись до епітетів “відома”, “славна”, “славетна”, наголошуючи, за традицією багатьох дослідників, на церков-

Вихованець академії історик професор В.І.Аскоченський.

М.І.Петров.

но-схоластичній спрямованості навчального процесу, надмірності польських впливів, “мертвій” латині. Обов’язково підкреслювався вплив російської науки й освіти на українську, скажімо, М.В.Ломоносова. Однак, чим була “відома” і “славна” академія, докладно так і не розкривалося, як і тернисті її шляхи до слави. А латиня до XIX ст. була мовою науки всієї Західної і Центральної Європи. Що ж до латино-польських впливів, то про це більше говорили польські дослідники, наприклад, О.Яблонівський (Akademia Kijowsko-Mohilanska. Narys historyczny

na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. — Kraków, 1899 — 1900) та інші, хоча це питання досить складне й про впливи варто говорити в загальноєвропейському масштабі з критикою єзуїтських прагнень, для яких схоластика була прикриттям справжніх експансіоністських цілей. Натомість російських впливів до середини XVIII ст. майже не було, бо росіяни приходили вчитися в Києво-Могилянську академію. Навпаки, її вихованці, будучи засновниками, ректорами, префектами, професорами і вчителями багатьох російських колегіумів, семінарій та училищ, аж до останньої чверті XVIII ст. відіграли основоположну роль у становленні середньої і вищої науки, культури і літератури Росії. Українці з Києва брали безпосередню участь в організації Московської Слов’яно-греко-латинської та Петербурзької Російської академії наук, університету, головного училища й інституту педагогії в Петербурзі.

1970 р. побачила світ книжка З.І.Хижняк “Києво-Могилянська академія”, перевидана до 1500-ліття Києва (1981) та, в перекладі російською мовою, 1988 р., в якій на основі згадуваних попередніх матеріалів висвітлюється виникнення і розвиток академії, її внесок у зміцнення зв’язків України з Росією та Білорусією, становлення ук-

На межі XIX ст. Києво-Могилянська академія була настільки німечиною, що її 1817 р. закрили. Правда, 1819 р. її знову відкрили, але як духовний навчальний заклад для підготовки виключно церковнослужителів. Та й приймали туди дітей духовенства з українських, російських та інших територій, а викладання велося тільки російською мовою. Русифікаторство, що вкорінювалося з другої половини XVIII ст. й культивувалося імперською адміністративно-бюрократичною системою, буяло чортополохом.

На незначне пожвавлення українського руху у 60-х роках XIX ст., що його “обрусителі” називали “українським сепаратизмом”, посипався град шовіністичних “заушень” та урядових репресій. Валуєвський циркуляр 1863 р. з його страхітливим присудом, що “ніякої малоросійської мови не було, немає і не може бути”, і царський, підписаний в Емсі 1876 р., указ, яким багатомільйонному населенню України фактично було замкнено уста, розв’язали руки шовіністам, що чорною хмарою ринули на українські та білоруські землі.

Іван Нечуй-Левицький (з родини старосвітського українського священика) з 1847 р. навчався в бурсі та Київській духовній семінарії, чотири роки (1861 — 1865) перебував у Києво-Могилянській духовній академії, яку закінчив із званням магістра богослів’я, але викладав російську мову, літературу, історію, географію у містах Полтаві, Каліші, Седлеці, Кишиневі. Отож, життя академії знав не з чуток і офіційних свідчень, а з власного досвіду. У згаданому романі “Хмари” (1873 — 1874) про свій навчальний заклад він писав: “Київська академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Вона була перероблена з старої Могилянської академії. Замість латинського язика уряд завів великоруський. Про український язик ніхто не дбав, хоча не так давно студенти писали вірші чистим українським язиком. Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закутані в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре. Академія випускала тоді в семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямали — тільки з горя горілку пили [...]. З тієї академії повиходили протоєреї і архієреї, що плодили на Україні московський язик і московський дух, заводили московську централізацію в давній демократичній українській церкві. Давня академія Могили служила вже не Україні, не українсько-

Києво-Могилянська академія славилась на весь світ, впродовж століть була кузнею освітньо-педагогічних і наукових кадрів, основоположником майже всіх суспільних наук, готувала визначних громадських, політичних, церковних та культурних діячів України та Росії, робила вирішальний вплив на їхнє духовне життя, але матеріальне забезпечення її здебільшого було мізерним. Один із перших істориків академії В.Аскоченський, коротко розповівши про нужденне життя студентів, особливо тих бідаків і сиріт, які жили в бурсах, сто п'ятдесят років тому скрушно констатував: "Сумна картина! Але хто не схилився перед цими бідолахами школярами, що принижувалися до жебрування з однією лише метою здобути освіту. Який розсудливий і добрий батько не покаже нині сину своєму, оточеному гувернерами і всілякими комфортами, на вражаючий приклад любові до освіти, що так опукло і яскраво вимальовується у цих вихованців древньої академії, що ховали під злидарським рам'ям високі стремління духу?... Посміється над усім цим тільки той, хто спроможний вибухнути реготом при спогляданні страждань людини або каліцтвом свого ближнього!"¹. І хоч життя іноді ставало просто нестерпним, школярі і студенти мужньо проходили сувору школу існування, гартувалися в нестатках, стоїчно зносили голод і холод та ставали помітними сівачами знань на посадах учителів, професорів, префектів, ректорів шкіл, колегіумів і академії, лікарями, священниками, архієреями, митрополитами, композиторами, дипломатами, почесними академіками.

У другій половині XVIII ст. Київська академія поступово втрачає науковий престиж і свою матеріальну базу — Братський училищний монастир та набирає форми духовного навчального закладу. До цього доклала руки особисто Катерина II та її феодально-поміщицький уряд, не дозволивши ні реорганізацію академії, ні відкриття на Україні нових учбових закладів. Натомість студентів Київської академії та Переяславського колегіуму, що вважався одним із кращих, забирали у московські і петербурзькі університети, інженерні училища, медичну і духовну академії та семінарії, а випускників робили ректорами і професорами Росії. Колишня козацька старшина, та, що пхалася в дворяни, тепер направляла своїх синів на навчання або в столичні російські, або в західноєвропейські вузи.

¹ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем. — Ч.1. — С. 271 — 272.

раїнської літературної мови, поетичної школи, філософських знань, історичної науки. Обсяг книжки, існуючі ідеологічні стереотипи і вимоги, напевне, не давали авторці можливості на всю повноту розкрити тему.

Другою спеціальною книжкою була праця І.К.Білодіда "Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських мов" (1979). Це, власне, нариси з історії української літературної мови, бо із восьми її розділів чотири окремих статей, написаних і принагідно надрукованих у різні роки, тільки одна — "Мовна концепція Києво-Могилянської академії" — відповідає призначенню.

З числа робіт, присвячених викладанню у Києво-Могилянській академії латинських курсів поетик і риторик, відзначимо праці Г.М.Сивоконя "Давні українські поетики" (Харків, 1960) й В.П.Маслюка "Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні" (К., 1983). Для вивчення історії становлення в Україні філософської науки і риторики пізнавальне значення має книжка Я.М.Стратій, В.Д.Литвинова та В.О.Андрушка "Описание курсов филологии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии" (1982), в якій чи не вперше подано бібліографічний

Панорама Подолу з Києво-Братським монастирем і академією.

опис рукописних і деяких друкованих курсів лекцій та окремі витяги з них.

З інших вчених, які у своїх працях принагідно торкалися окремих сторін історії Києво-Могилянської академії, варто згадати філософів В.Ю.Євдокименка, В.М.Нічик, І.В.Іваня, І.С.Захару, істориків М.І.Марченка і Ф.П.Шевченка, філологів М.Ф.Сумцова, В.М.Перетца, О.І.Білецького, Г.М.Мойсееву, В.І.Крекотня, П.С.Наливайка, В.О.Шевчука, мистецтвознавця Д.В.Степовика. До 300-річчя заснування академії було проведено розширене ювілейне засідання Академії наук України, де прочитано 25 наукових доповідей, які вміщено в збірнику “Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов’янських народів” (К., 1988).

І.Я.Франко ставився до академії та її діячів з певним скептицизмом. Іноді твердять, що подібне було властиве багатьом дослідникам кінця XIX — початку XX ст., які до оцінки історичних явищ застосовували критерії свого часу та свого світогляду. Слова І.Франка про те, що академія “не виховала ані одного визначного письменника і ані одного сильного характеру, а натомість наплодила велику масу вчених, що понесли свої услуги в Московщину, або таких слободухів, як оба чернігівські єпископи — Лазар Баранович і Іван Максимович”¹ можна пояснити загостреністю національного чуття, необізнаністю з докладною історією вищого учбового закладу або ж якимись іншими причинами, що їх важко пояснити. Адже на час написання цих слів (1907 — 1909 рр.) були опубліковані раніше згадані основні праці, вивірені М.І.Петровим “Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии”.

Зовсім несподіваним і, м’яко кажучи, дивним є твердження І.Франка в нещодавно опублікованій “Історії української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського” в сороковому томі Зібрання творів у п’ятдесяти томах (К., 1983). Майже всю другу половину “Історії української літератури”, як і багато інших праць, побудовано І.Франком саме на творах “могилянців”, що були непересічними осо-

¹ Франко І. Історія української літератури: Частина перша: Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1976. — Т. 40. — С. 241. Далі, посилаючись на це видання, вказуємо лише том і сторінку.

ВИСНОВКИ

Зародження і розвиток шкільної справи та вищої освіти на українських землях з давніх давен до кінця XVIII ст. відбувалися в складних суспільно-політичних умовах становлення нації, мали як свої злети, так і падіння, бурхливе процвітання і принизливе животіння залежно від економічного, політичного і культурного поступу України. Школи існували навіть у найтяжчі періоди її існування й досягли високого рівня під кінець XVI — у першій половині XVII ст. у зв’язку з появою громадських організацій — міських та сільських братств. На базі Київської братської школи (1615) виник перший вищий навчальний заклад і визначний науковий та культурно-освітній центр на Україні — Києво-Могилянський колегіум (1632), згодом Києво-Могилянська академія (1701).

Однак вищу освіту юнаки здобували набагато раніше у багатьох західноєвропейських університетах і академіях, де ставали магістрами і докторами наук, професорами, деканами і ректорами. Типологічно вони були зв’язані із західними вагантами-голіардами, бардами-трубадурами. Ще у XV — XVI ст. на незначні кошти, а то й без них вони мандрували у пошуках знань за тисячі кілометрів до Італії і Франції, Німеччини і Нідерландів, Чехії і Польщі, самі писали латинською мовою твори, які здобували визнання далеко за межами вітчизни. Їхніми прямими спадкоємцями були українські мандрівні студенти, “мандрівні дяки” XVII — XVIII ст., які стали засновниками української демократичної і сміхової літератури.